

13. Моросанова В.И. Личностные аспекты саморегуляции произвольной активности человека / В.И. Моросанова // Психологический журнал. – 2002. – Т. 23. – № 6. – С. 5–17.

Галян И.М. Психические состояния личности и особенности их саморегуляции.

Раскрыты особенности процесса саморегулирования деятельности. Дается анализ целостного процесса саморегуляции психических состояний. Продемонстрировано, что предложенные компоненты процесса осознанного саморегулирования могут быть использованы как средство анализа и оптимизации различных видов произвольной деятельности человека.

Ключевые слова: психические состояния, саморегуляция, саморегулятивный процесс, самоотношение, постановка цели, мотивация.

Galyan I.M. The Mental Conditions of Personality and Features of their Self-regulation.

The features of process of self-regulation of action are discussed in the article. The analysis of integral process of self-regulation of mental conditions is outlined. The components of process of the realized self-regulation that can be used as means of analysis and optimization of different types of arbitrary of person's activity are shown.

Key words: mental conditions, self-regulation, process of self-regulation, selfrelation, creation of purpose, motivation.

УДК:159.922.7:17.023 – 053.4

І.В. Зубрицька

**ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ
МОРАЛЬНИХ НОРМ У ДОШКІЛЬНОМУ ВІЦІ**

У статті розкриваються особливості вивчення сформованості основних компонентів моральних норм (емоційного, когнітивного та поведінкового) у дошкільному віці. На основі експериментального дослідження представлено результати порівняльного та кореляційного аналізу засвоєння дошкільниками моральної норми.

Ключові слова: моральна норма, моральний розвиток, когнітивний, емоційний, поведінковий компоненти моральної норми, дошкільник.

Питання морального розвитку підростаючого покоління з особливою гостротою постають у періоди суспільних змін. Моральність є важливою характеристикою особистості. Вона формується під впливом соціального середовища, зафіксованих у ньому вимог до поведінки людини. Процес морального розвитку безпосередньо визначається ставленням особистості до існуючих у конкретному суспільному середовищі моральних норм.

Важливого значення проблема засвоєння моральних норм набуває у дошкільному віці. Її розв'язання має науково-прикладний характер, адже воно спрямоване на розробку теоретичного підґрунтя та створення на його основі розвивального середовища, в якому може бути забезпечений адекватний віковий розвиток моральної сфери дитини.

Психологічна інтерпретація проблеми формування моральної норми, в тому числі і в дітей, докладно представлена у працях І.Д. Бега, М.Й. Боришевського, І.С. Булах, М.Р. Гінзбурга, Р. Павелківа, М.В. Савчина [8], Є.В. Субботського, Д.І. Фельдштейна, С.Г. Якобсон, L. Kohlberg, J. Piaget. В їх роботах простежується логіка переходу зовнішнього морально-етичного припису в категорію особистісної норми.

Значна частина наукових досліджень присвячена проблемі нормативності як основної характеристики поведінки дитини-дошкільника. Науковцями (Л.В. Артемова, Л.І. Божович, С.М. Карпова, Т.Р. Каштанова, В.К. Котирло, М.І. Лісіна, Т.І. Поніманська, Л.П. Почеревіна, А.Г. Рузьська, Є.В. Субботський, В.М. Шевченко, С.Г. Якобсон) доведено, що моральна норма, якщо вона усвідомлено закріплена і емоційно збагачена, перетворюється згодом у відповідну якість особистості.

Незважаючи на досить широке коло досліджених питань щодо засвоєння дітьми моральної норми, є необхідність вивчен-

ня особливостей емоційного, когнітивного і поведінкового компонентів моральних норм та їх взаємозв'язку у контексті морального становлення особистості дошкільника.

Тому **метою** цієї статті є обґрунтування параметрів дослідження моральних норм у дітей дошкільного віку, а також їх порівняльний і кореляційний аналіз у контрольній та експериментальній групах.

Моральні норми тісно пов'язані з моральним розвитком дошкільника, який включає три взаємопов'язані сфери: становлення моральної свідомості, розвиток моральних переживань і почуттів та формування моральної поведінки. Спочатку діти засвоюють моральні знання («що таке добре і що таке погано»). У них складається початкове розуміння моральних норм, формуються моральні судження і оцінки. Дошкільники можуть пояснити, кого можна назвати жадібним, злим, добрим тощо. Дитина вчиться наслідувати моральні норми і здійснювати моральний вибір.

Діагностика розвитку моральних норм дітей дошкільного віку найчастіше передбачає вивчення когнітивного, емоційного і поведінкового компонентів морального розвитку. Оскільки моральні норми та їх дотримання є складовими морального розвитку, ми вирішили вивчити їх з позицій сформованості у дошкільників емоційного, когнітивного та поведінкового компонентів моральних норм. Вивчення емоційного компонента передбачає вивчення моральних почуттів дитини, емоційного ставлення до моральних норм. Вивчення когнітивного компонента передбачає вивчення усвідомлення дітьми моральних норм і уявлень про моральні якості. Вивчення поведінкового компонента передбачає вивчення проявів моральної поведінки в ситуації морального вибору, моральної спрямованості у взаємодії з однолітками тощо.

У результаті теоретичних узагальнень і власних спостережень нами були сформульовані критерії дослідження структурних складових моральних норм дошкільника, а також методики

їх діагностики. Застосування такого критеріально-методичного комплексу, на нашу думку, дозволить ефективно діагностувати, формувати та контролювати рівень розвитку моральних норм дошкільника. Розглянемо діагностико-дослідницькі параметри для кожної складової моральних норм дошкільника.

Досліджуючи вплив емоційної сфери на моральний розвиток дошкільників, Т.М. Титаренко акцентувала увагу на тому, що дитина сприймає необхідне не як зовнішнє, примусове, а як предмет власних соціальних потреб, що формується як щось особливо значуще, бажане. Емоція як перша сходинка розвитку оцінки поступово насичується раціонально і набуває морального змісту [9]. Емоційне благополуччя дітей дошкільного віку детермінується способами їх життєдіяльності і відповідністю місця у системі моральних зв'язків [4, с. 71].

Однією з основних К.О. Абульханова-Славська розглядає категорію «переживання». У цілісних переживаннях відбивається активний процес організації, формування, побудови та «подолання індивідом обставин» свого життя. Переживання – умова перетворення поглядів, уявлень про морально-психологічну цінність [1]. У свою чергу, Б.І. Додонов зазначає, що саме тип емоційного «насичення» характеризує найцінніші емоції, що є мотивами, потребою індивіда. Відмінності в емоційній спрямованості накладають глибокий відбиток на духовне життя суб'єкта, а весь комплекс характеристик його емоційної сфери визначає характер емоційного насичення [6, с. 104]. Автор налічує близько десяти типів емоційної спрямованості.

В.К. Вілюнас визначає провідні емоційні переживання, що є мотивами поведінки. Перша група – це настанови, потреби особистості. До другої групи мотивів емоційного реагування автор відносить ті, що виникають у процесі діяльності та виявляють певне ставлення суб'єкта до окремих умов, які сприяють або ускладнюють її здійснення (страх), до конкретних домагань у ній (радість, смуток), до ситуацій, що склалися, або до можливих ситуацій тощо [3]. Відповідну поведінку

супроводжують переживання задоволення, реальності, моральності, творчості тощо.

Конкретно емоційний аспект виявляється у відповідних психічних станах, переживаннях, почуттях, що виникають під впливом певного ставлення до прийнятих у суспільстві моральних норм, готовності до певної лінії поведінки. М.В. Савчин зазначає, що ці почуття особистості є своєрідним джерелом психологічної енергії, бо виникають та актуально існують для неї в першу чергу як внутрішній імператив [8, с. 104].

Діагностику емоційного компонента моральних норм дітей дошкільного віку ми здійснили з допомогою двох методик «Сюжетні картинки», «Що ми цінуємо в людях» [5, с. 30–34].

У методиці «Сюжетні картинки» дитині пропонують картинки із зображеннями позитивних та негативних вчинків однопітків. Важливими є емоційні реакції дитини, а також її пояснення. Дитина повинна дати моральну оцінку зображеним на картинці вчинкам, що дозволить виявити ставлення дітей до моральних норм. Особливу увагу приділяють оцінці адекватності емоційних реакцій дитини на моральні норми: позитивна емоційна реакція (посмішка, схвалення тощо) на моральний вчинок і негативна емоційна реакція (засудження, незадоволення тощо) – на неморальний.

Методика «Що ми цінуємо в людях» теж призначена для виявлення моральних орієнтацій дошкільника.

Когнітивна складова моральних норм містить декілька елементів. М.В. Савчин вказує, що необхідно з'ясувати усвідомлення того, наскільки імперативними є для особи норми, обов'язки на рівні соціуму, групи, а також на рівні індивідуальних потреб. Сюди ж належать і соціальні знання про способи спілкування і взаємодії з іншими людьми, групами. Дуже важливо, як суб'єкт диференціює моральні та неморальні способи виконання обов'язків, завдань тощо. Другим елементом автор вважає усвідомлення особистістю характеру моральної свідомості та сумління як внутрішнього імперативу поведінки. Наступ-

ний елемент передбачає усвідомлення власної системи потреб, бажань, мотивів поведінки; власного досвіду, а також рівня соціальних домагань і очікувань.

Останній елемент когнітивної складової включає саморегулятивну функцію. Остання передбачає характеристику соціальної пам'яті та мислення, здатності до творчості в аналізі поведінки когнітивного стилю розв'язання її проблем. Вона також невіддільна від вміння аналізувати умови виконання завдань, зобов'язань і норм, прогнозування та передбачення результатів учинків, усвідомлення вчиненого [8, с. 102].

Діагностику когнітивного компонента моральних норм дітей дошкільного віку ми здійснили з допомогою двох методик: «Бесіда» та «Закінчи історію» [5, с. 34–37].

Методика «Бесіда» призначена для вивчення уявлень дітей дошкільного віку про моральні якості. Дитині задають запитання, наприклад: Кого можна назвати чемним (нечемним)? Чому? Кого можна назвати чесним (брехуном)? Кого можна назвати добрим (злим)? Кого можна назвати справедливим (несправедливим)? Кого можна назвати щедрим (скупим)? Кого можна назвати сміливим (боягузом)?

Аналізуючи якості, які можуть пояснити дошкільники, визначають, на що вони при цьому посилаються: на узагальнене уявлення про якості; на конкретних людей як носіїв певної якості в конкретній ситуації; на літературних і казкових персонажів; на самого себе; на конкретну дію; на оцінку якості; на недиференційоване уявлення про якість. У даній методиці визначають співвідношення уявлень про морально-вольові якості щодо віку дошкільників та роблять висновок про те, як змінюються ці уявлення з віком.

Методика «Закінчи історію» призначена для вивчення усвідомлення дітьми дошкільного віку моральних норм. Дітям розповідають чотири історії, що мають ситуацію морального вибору (дотриматись чи не дотриматись норми), які необхідно завершити і пояснити свій вчинок. Високий показник означає,

що дитина називає моральну норму, правильно оцінює поведінку інших дітей в історії-колізії та мотивує свою оцінку.

Поведінкова складова моральних норм містить зовнішній та внутрішній спосіб їх реалізації. У зовнішньому плані вона реалізується через виконання вимог, зобов'язань, завдань тощо. У внутрішньому плані поведінковий компонент виявляється у прийнятті рішень, самоаналізі поведінки та Я, формуванні власної позиції щодо подій, ситуацій, інших осіб, груп та самого себе тощо [8, с. 105]. У В.Г. Асеева ця особливість описується через дві тенденції у функціонуванні мотивації поведінки: 1) змістову, спрямовану на досягнення чогось позитивно значущого, до бажаного стану дійсності як сприятливої умови життєдіяльності і, одночасно, на уникнення негативного, незначущого, небажаного стану; 2) динамічну тенденцію спонукування до реалізації потреб, пов'язаних із самим процесом діяльності [2]. На різних етапах формування поведінки співвідношення між ними буває неоднаковим.

Діагностику поведінкового компонента моральних норм дітей дошкільного віку ми здійснили за допомогою спостережень за діяльністю дошкільників (іграми, взаємодією з однолітками та дорослими, дотриманням норм, режиму дня, правил поведінки у дитячому садку тощо); бесід на морально-етичні теми, що включали певні моральні колізії, а також казкових ситуацій; аналізу малюнків, які дошкільники малювали після рефлексії; бесід та анкетування батьків та вихователів.

Поведінковий компонент формування моральної норми ми простежили за допомогою *спостереження* та *бесіди* з дошкільниками і орієнтувались у своїх оцінках на систему рівнів морального виховання, яку запропонував К.К. Платонов [7, с. 124], на думку якого при цілеспрямованій соціалізації дітей формуються прояви моральних норм у поведінці дошкільника.

Експериментальне дослідження здійснювалось упродовж 2005–2008 років на базі дошкільних навчальних закладів № 29 «Полуничка», № 135 «Святого Миколая» м. Львова. Експериме-

нтом було охоплено 120 дітей віком від 4 до 6 років (з них 60 хлопчиків, 60 дівчаток), на основі яких було скомплектовано дві групи – контрольну та експериментальну (по 60 осіб). До анкетування і співпраці було залучено 194 батьків.

Таблиця 1

Склад контрольних та експериментальних груп

Група	К-сть	Стать					
		хлопчики			дівчатка		
		вік			вік		
		4 роки	5 років	6 років	4 роки	5 років	6 років
Контрольна	60	10	10	10	10	10	10
Експериментальна	60	10	10	10	10	10	10
Σ	120	20	20	20	20	20	20

Отже, в умовах нашого експерименту за своїм складом контрольна та експериментальна групи дошкільнят однорідні за віковими та статевими показниками.

На першому етапі експериментальної роботи нами були проведені в контрольній та експериментальній групах дошкільників (120 осіб) дослідження всіх компонентів розуміння ними моральної норми. Отримані результати були опрацьовані та проаналізовані, що дозволяє визначити базовий рівень параметрів.

Визначаючи умови проведення нашого експерименту, необхідно звернути увагу на необхідність визначення об'єктивного та суб'єктивного характеру оцінювання предмета нашого дослідження – розуміння дітьми дошкільного віку моральної норми. Об'єктивні показники відображають об'єктивний характер визначення ефективності засвоєння певних знань, тобто оцінювання відбувається стороннім суб'єктом. Між об'єктивними та суб'єктивними критеріями існує прямий зв'язок у достовірності визначення характеру оцінювання.

Отже, після визначення параметрів формування розуміння моральних норм у дошкільнят (когнітивний, емоційний, поведінковий компоненти), об'єктивних показників реалізації цього розуміння необхідно перевірити експериментальним шляхом характер взаємозв'язків між ними. Для цього було застосовано метод кореляційного аналізу на основі визначення кореляційних зв'язків між параметрами розуміння дитиною моральної норми за допомогою коефіцієнта рангової кореляції r_s Спірмена [9].

На першому етапі експерименту для перевірки взаємозв'язків між параметрами розуміння моральної норми нами були обрані діти дошкільного віку експериментальної (60 чол.) та контрольної (60 чол.) груп, серед яких було проведено дослідження параметрів (когнітивно-емоційного) розуміння моральної норми, результати якого представлені у даних з розподілу результатів діагностики на констатувальному етапі. На наступному етапі дослідження серед батьків обох груп було проведено дослідження за допомогою анкети, що показало реалізацію розуміння норми дітьми.

У ході проведення кореляційного аналізу ми поставили завдання дослідити зв'язок між питаннями, на які відповідали батьки, що відображали об'єктивний рівень реалізації розуміння дітьми дошкільного віку моральних норм, та показниками емоційно-когнітивного розуміння дошкільнятами моральної норми, що носить більш суб'єктивний характер.

На основі кінцевого визначення кількісного та якісного складу чинників формування розуміння моральної норми дошкільнятами було проведено обчислення кореляційних зв'язків за допомогою коефіцієнта рангової кореляції r_s Спірмена між 4-ма показниками когнітивно-емоційного сприйняття та розуміння моральної норми, та 9-ма питаннями анкети для батьків щодо поведінки їх дітей [9, с. 208–215].

Отримані результати кореляційних досліджень (емпіричні показники ($r_{s \text{ емп}}$) коефіцієнтів рангової кореляції r_s Спірмена),

відповідних пар параметрів розуміння дітьми моральної норми подані у таблиці 2, де статистична значущість кореляційних зв'язків, для зручності аналізу результатів досліджень, відзначена фонову забарвленістю.

Для 60 досліджуваних ($n=60$) критичні значення коефіцієнта рангової кореляції Спірмена $r_{s \text{ емп}}$ дорівнюють:

$$r_{s \text{ кр}} = 0,31 \text{ для } p < 0,05 \text{ і } r_{s \text{ кр}} = 0,4 \text{ для } (p < 0,01) [9, \text{ с. } 340].$$

Для достовірності кореляційного зв'язку необхідно дотримуватися такої умови: $r_{s \text{ емп}} > r_{s \text{ кр}} 0,05$, причому достовірність зв'язку дуже висока, якщо виконується умова: $r_{s \text{ емп}} > r_{s \text{ кр}} 0,01$ [9, с. 340].

За результатами кореляційного аналізу (табл. 2) характеру взаємозв'язків показників розуміння дошкільнятами моральної норми, здійсненого на основі розрахунку коефіцієнта рангової кореляції r_s Спірмена, можемо констатувати, що на рівні статистичної значущості $p < 0,05$ виявлено прямі кореляційні зв'язки між когнітивно-емоційними компонентами розуміння дитиною дошкільної норми та відповідями батьків на питання анкети щодо розвитку в дітей розуміння моральної норми.

За результатами кореляційного аналізу найбільшу кількість прямих кореляційних зв'язків виявлено за шкалами: питання анкети для батьків «Чи завжди Ви справедливі до оцінки поведінки Вашої дитини?» (Питання № 7) (на рівні статистичної значущості $p < 0,05$), «Чи пам'ятає дитина без Вашої підказки, що необхідно вітатись, дякувати, мити руки тощо, виконувати правила слухняної вихованої поведінки?» (Питання № 8) (на рівні статистичної значущості $p < 0,05$), що може свідчити про особливе місце морального та справедливого ставлення батьків, адекватної оцінки батьками моральних рис дитини, бажання самими батьками дотримуватись суспільно визнаних моральних норм у формуванні розуміння дітьми моральної норми, а також його універсальний вплив на формування моральної поведінки дітей.

**Показники кореляційних зв'язків
між компонентами розуміння моральної норми
та поведінковим компонентом за Спірменом r_s emp**

Питання анкети (поведінковий компонент)	Група	Компоненти розуміння моральної норми			
		когнітивні		емоційні	
		«Бесіда»	«Закінчити історію»	«Що ми цінимо»	«Сюжетні картинки»
Питання № 2	КГ	0,17	0,12	0,12	0,12
	ЕГ	0,19	0,26	0,22	0,23
Питання № 3	КГ	0,24	0,37	0,34	0,35
	ЕГ	0,26	0,36	0,36	0,37
Питання № 4	КГ	0,44	0,45	0,25	0,29
	ЕГ	0,43	0,49	0,22	0,28
Питання № 5	КГ	0,43	0,45	0,24	0,13
	ЕГ	0,41	0,48	0,25	0,37
Питання № 6	КГ	0,22	0,23	0,30	0,29
	ЕГ	0,17	0,20	0,40	0,42
Питання № 7	КГ	0,42	0,38	0,40	0,35
	ЕГ	0,43	0,39	0,37	0,44
Питання № 8	КГ	0,37	0,35	0,33	0,45
	ЕГ	0,33	0,40	0,32	0,44
Питання № 9	КГ	0,42	0,44	0,55	0,42
	ЕГ	0,45	0,51	0,53	0,43

Отже, порівняльний аналіз зв'язків між віковими характеристиками дітей та рівнями вираженості параметрів розуміння моральної норми у групах вказує на певну локалізацію такого взаємозв'язку для дітей віком від 4 років. У них спостерігаються дуже низькі показники уявлень про моральні норми, усвідомлення моральних норм та емоційного ставлення до моральних норм, що характеризує рівень їх сформованості.

А також у 6 років дуже чітко спостерігаються тенденції вибіркості та прагматичності у дотриманні чи недотриманні моральних норм старшими дошкільниками.

Це викликає суттєві проблеми у формуванні ієрархії мотивів моральної поведінки, у ефективному застосуванні моральних норм у ситуаціях контролю чи покарання.

Проаналізовані кореляційні зв'язки вказують на зв'язок між розумінням моральної норми дітьми та оцінкою батьків, а також на реалізацію цього розуміння в їх поведінці, що є одним із компонентів моральної норми, а саме поведінковим.

Перспективним, на наш погляд, є вивчення взаємозв'язку емоційного та когнітивного компонентів у процесі засвоєння моральної норми дитиною-дошкільником, а також дослідження психологічних умов формування моральної норми у структурі моральної поведінки.

1. Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности / К.А. Абульханова-Славская. – М.: Наука, 1980. – 335 с.

2. Асеев В.Г. Мотивация поведения и формирование личности / В.Г. Асеев. – М.: Мысль, 1976. – 342 с.

3. Вилюнас В.К. Психология эмоциональных явлений / В.К. Вилюнас. – М.: Изд-во МГУ, 1976. – 142 с.

4. Галян О.І. Розвиток моральної свідомості на етапі дошкільного дитинства // Моральна свідомість та самосвідомість особистості: монографія / І.М. Галян; за ред. проф. М.В. Савчина, доц. І.М. Галяна. – Дрогобич, 2009. – 288 с.

5. Диагностика эмоционально-нравственного развития / [ред. и сост. И.Б. Дерманова]. – СПб.: Речь, 2002. – 176 с. – Серия «Практикум по психодиагностике».

6. Додонов Б.И. Эмоции как ценность / Б.И. Додонов. – М.: Политиздат, 1987. – 247 с.

7. Платонов К.К. О системе психологии / К.К.Платонов. – М.: Мысль, 1972. – 235 с.

8. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки: монографія / М.В. Савчин. – Ів.-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 280 с.

9. Сидоренко Е.В. Методы математической обработки в психологии / Е.В. Сидоренко. – СПб.: Речь, 2000. – 350 с.

10. Титаренко Т.М. Нравственное воспитание дошкольников в семье / Т.М.Титаренко. – К.: Рад. шк., 1985. – 95 с.

Зубрицкая И.В. Исследование особенностей моральных норм в дошкольном возрасте.

В статье раскрываются особенности изучения сформированности основных компонентов моральных норм (эмоционального, когнитивного и поведенческого) в дошкольном возрасте. Базируясь на экспериментальном исследовании, представлены результаты сравнительного и корреляционного анализа усвоения дошкольниками моральной нормы.

Ключевые слова: моральная норма, моральное развитие, когнитивный, эмоциональный, поведенческий компоненты моральной нормы, дошкольник.

Zubrytska I.V. The Research of the Features of the Moral Norms in Preschool Age.

The features of formed basic components of moral norms (emotional, cognitive and behavioral) in preschool age. Also the results of comparative and cross-correlation analysis of mastering of a moral norm of preschool child are shown on the basis of experimental and control groups.

Key words: moral norm, moral development, cognitive, emotional, behavioral components of moral norms ,a child of preschool age.

УДК 316.658

І.О. Іванчук

ОСОБЛИВОСТІ КАРТИНИ СВІТУ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ РІЗНИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

У статті подано результати емпіричного дослідження особливостей картини світу учнівської молоді з різних регіонів України. Здійснено інтерпретацію учнівських творів за допомогою конвент-аналізу. Визначено категорії, які відіграють важливу роль у сприйнятті та оцінці молоддю оточуючого світу.

Ключові слова: картина світу, сучасний світ, категорії картини світу.